

ПОЛІТИЧНИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ ДОМЕНИ СИМВОЛІЧНОГО УНІВЕРСУМУ

Шульга О. М.

докторант,

Інститут соціології НАН України

Стаття присвячена аналізу політичного та релігійного доменів символічного універсуму в рамках обґрунтування його ієрархічної структури. Символічний універсум визначається як мета-смилова матриця, яка пропонує соціальним акторам пояснення та інтерпретації усіх об'єктивних, інтерсуб'єктивності (соціальних) та суб'єктивних процесів і явищ. Згідно представленої ієрархії доменів символічного універсуму, політичний та релігійний домени належать до одного рівня, оскільки обидва демонструють сутнісну схожість. Обидва домени є царинами смислотворчої активності, спрямованої на формування відповідної картини світу у індивідів. Це включає в себе не тільки раціональні, але й ірраціональні або космологічні пояснення існуючих суспільних відносин і відповідний розподіл дефіцитних ресурсів (фінансів, влади, престижу та знання).

Статья посвящена анализу политического и религиозного доменов символического универсума в рамках обоснования его иерархической структуры. Символический универсум определяется в качестве мета-смысловой матрицы, которая предлагает социальным актерам объяснения и интерпретации всех объективных, intersubjectivity (social) and subjective processes and phenomena. Согласно представленной иерархии доменов символического универсума, политический и религиозный домены принадлежат к одному уровню, поскольку оба демонстрируют существенное сходство. Оба домена являются областями смылосозидательной активности, направленной на формирование соответствующей картины мира у индивидов. Это включает в себя не только рациональные, но и иррациональные или космологические объяснения существующих общественных отношений и соответствующее распределение дефицитных ресурсов (финансов, власти, престижа и знания).

The article is devoted to the political-religious level of the domains of the symbolic universe as part of its hierarchical structure. Symbolic universe is defined as a meta-meaning matrix that offers for social actors an explanation and interpretation of all objective, intersubjective (social) and subjective processes and phenomena.

According to the presented hierarchy of the domains of the symbolic universe, political and religious domains belong to the same level, as both domains demonstrate an essential similarity. Both political and religious domains are domains of meanings-production activity aimed at the formation of the social actors worldview. This includes not only rational but also irrational or cosmological explanations of existing social relations and their relevant allocation of scarce resources (financial, power, prestige and knowledge).

Ключові слова: символічний універсум, політичний домен, релігійний домен, ідеологія, релігійні репрезентації, священний космос.

Попередні зауваження. У данній статті ми розглянемо політико-релігійний рівень доменів символічного універсуму і робимо це відповідно запропонованої нами концептуальної схеми – ієрархії доменів символічного універсуму. Нагадаємо, що під символічним універсумом ми розуміємо мета-смилову матрицю, яка пропонує соціальному актору пояснення та інтерпретацію усіх об'єктивних, інтерсуб'єктивних (соціальних) та суб'єктивних подій та явищ. Пропонована нами ієрархія доменів символічного універсуму як царин смислотворчості, які є радше ідеальними типами і використовується для аналітичних завдань, має висхідну ієрархію. На найбільш фундаментальному рівні розташовується мовний домен, на наступному історичний домен, після чого йдуть економічний та ціннісний домени. Після рівня ціннісного домену, згідно нашої ієрархії, йдуть одразу два домени, які, тим не менш, відносяться до одного й того самого рівня – це політичний та релігійний домени. Обидва домени мають сутнісну схожість. Вона полягає у тому, що і політичний, і релігійний домени являють собою поле смислотворчої активності, спрямованої на формування певної картини світу у соціальних акторів. Сюди входить не лише раціональне, а й ірраціональне чи космологічне пояснення існуючих соціальних відносин, а також релевантний їм розподіл дефіцитних ресурсів (фінансових, владних, престижу та знання). Тут ми бачимо переплетеність різних доменів символічного універсуму, адже відсилання до космологічного порядку чи раціонального або ірраціонального (традиційного,

харизматичного) порядку у свою чергу використовує смисли і смислові мережі із ціннісного домену, економічного домену, історичної самоідентифікації та, звичайно ж, наявні комунікативні практики. Водночас політичний та релігійний домени також активно впливають на дискурс, додаючи чи модифікуючи вже наявні комунікативні взірці та смисли. Адже обидва домени виконують явно виражену функцію пояснення та виправдання існуючих соціальних відносин, як єдино правильних, раціональних або ж богоугодних. Іншими словами їхні смисли явно і напряду залучені до процесів легітимації. Хоча одразу ж підкреслимо, що в процесах легітимації беруть участь смисли фактично усіх доменів. Однак саме політичний та релігійний домени продукують найбільш безпосередні схеми пояснення та виправдання існуючих соціальних відносин. То ж за своєю функцією є дуже тісно переплетеними. Більше того, тісна взаємодія, а інколи і явна конкуренція політичних та релігійних інститутів слугують яскравою ілюстрацією цих сутнісних подібностей обох доменів. Саме тому вони посідають місце на одному рівні ієрархії доменів, яка, знову нагадаємо, побудована нами виключно із аналітичних міркувань. Незважаючи на використання нами терміну «ієрархія», ми вважаємо, що відносини між доменами універсуму є не лише відносинами субординації, а й відносинами координації і мають діалектичну природу.

Поняття «ідеологія» та політичний домен. Наш аналіз політичного домену та пов'язані із ним поняття ми маємо розпочати з поняття «ідеологія». Останнє має надто багато тлумачень і розуміється в багатьох концепціях із суттєвими відмінностями. Починаючи від концепції ідеології К. Маркса, Ф. Енгельса, продовжуючи неомарксистськими концепціями А. Грамші, Л. Альтюссера, концепціями з соціології знання (К. Маннгейм), постмодерністськими концепціями, тощо. Об'єм цього поняття відповідно варіюється від поняття до категорії. У своїй роботі ми розуміємо під «ідеологією» систему уявлень певної соціальної групи, щодо моделі устрою соціальних відносин в суспільстві і відповідних їм статусних взаємодій. Визначення ідеології через інтерес є класичним для соціології знання. Так, Карл Маннгейм наводив дихотомію «ідеологія» - «утопія» [Mannheim, 1991], де ідеологія використовується для описання уявлень певної групи про бажаний стан в суспільстві, не важливо, відповідає він дійсності чи ні. При цьому, коли мова йде про панівну групу в суспільстві, то ідеологія свідомо чи несвідомо може приховувати реальний стан справ не тільки від інших, а й від самих членів цієї групи. Натомість поняття «утопія» відображає протилежне – зацікавленість пригнічених груп до змін такої сили, що вони спрямовують свою увагу виключно на заперечення існуючого суспільного ладу. Тому, на відміну від ідеологій, вони спрямовані на суспільні зміни¹.

Крім того, що приведені нами визначення ідеології має своїм інтегральним складником груповий інтерес, воно також вказує на соціальну зумовленість ідеологій – залежність сприйняття тої чи іншої системи поглядів в залежності від соціальної позиції індивіда².

На більший об'єм поняття «символічний універсум» вказують Томас Лукман та Пітер Бергер, зокрема пишуть так: «Коли приватне визначення реальності поєднується з конкретним інтересом, – пишуть вчені - його можна назвати ідеологією. ... Наприклад, не дуже осмислено говорити про християнство як про ідеологію у Середньовіччі – незважаючи на те, що воно мало явно політичне значення для правлячих груп, - з тієї причини, що у християнському універсумі «жили» усі члени середньовічного суспільства, будь то кріпаки чи їх володарі. ... Настільки ж мало сенсу використовувати термін «ідеологія», коли два різних визначення реальності стикаються один з одним у боротьбі між різними суспільствами – наприклад, говорити про «християнську ідеологію» хрестоносців та «ісламську ідеологію» сарацинів. Відмінні ознаки ідеології, скоріше, виявляють себе там, де той самий цілісний універсум інтерпретується по-різному в залежності від конкретних інтересів у даному суспільстві». [Бергер, Лукман, 1995, с.201-202]

Відтак вчені роблять акцент на різнорівневості реальностей, для яких використовуються поняття «символічний універсум» та «ідеологія», а самі об'єми понять, таким чином, є неспівмірними. Можна констатувати, що обидва поняття за такого визначення знаходяться у відношенні підпорядкування – другого до першого. Точніше кажучи, «ідеологія» відноситься

¹ Очевидно, що таке трактування аж ніяк не дає ототожнити поняття «символічний універсум» та «ідеологія», оскільки боротьба символічних універсумів у полі повсякденності призводить до суспільних змін, починаючи з мікрорівня Ми-зв'язків індивідів і завершуючи макрорівнем соціетальних змін.

² На залежність позиції індивіда в соціальному просторі вказував в рамках своєї концепції структурного конструктивізму П'єр Бурдьє. «Уявлення агентів – пише Бурдьє - змінюються в залежності від їхньої позиції та від габітуса, що розуміється як система схем сприйняття та оцінювання, як когнітивні та розвиваючі структури, котрі агент отримує в ході їх тривалого досвіду в якій-небудь позиції у соціальному світі. Габітус є одночасно системою схем виробництва практик та система схем сприйняття та оцінювання практик. В обох випадках ці операції виражають соціальну позицію, в якій він був сформований». [Бурдьє, 2007, с. 75]

до рівня політичного домену символічного універсуму і таким чином демонструє менший об'єм у порівнянні із категорією «символічний універсум». На цьому було важливо наголосити з самого початку нашого розгляду.

Серед теоретично релевантних для нашого аналізу політичного домену підходів слід згадати також підхід німецького феноменолога Йохена Дреєра, який у своїй доповіді «Феноменологія влади» намагається осмислити конструювання влади та владних відносин з феноменологічної точки зору. При цьому він спирається на вже неодноразово згадувану класичну працю Т. Лукмана та П. Бергера і також наголошує на діалектичності відносин між індивідом та суспільством, в тому числі у політичній сфері. У цьому зв'язку він критикує підхід П'єра Бурд'є і зокрема його концепцію габітуса, яка, на думку Дреєра, цією діалектичністю не володіє. Для того аби зрозуміти конституювання владних відносин, необхідно повернутися до однієї з базових концепцій феноменологічної парадигми в соціології – концепції релевантності Альфреда Шюца.

«Уявлення Бурд'є стосовно суб'єктивності індивідуального актора – наголошує Дреєр - значно відрізняється від відповідного у Шюца. Згідно з Шюцем, індивід не є повністю беззахисним перед накладеними владними структурами, як це є відповідно по поглядів Бурд'є, а конкретні рішення щодо дій і спонтанність не розглядаються залежно від біографічної ситуації. З точки зору феноменології влади індивід не є в'язнем свого габітуса». [Dreher, 2011, S. 13]

Нагадаємо, що один з видів релевантності – тематична релевантність – розділялася Альфредом Шюцем на нав'язану та внутрішню. Перший вид релевантності називається нав'язаним, оскільки об'єкт, який сприймається індивідом, є йому незнайомим. Натомість внутрішня релевантність характеризується активністю свідомості і, що в цьому контексті є важливим - її вибірковою увагою. Для самого А. Шюца проблема релевантності слугувала для переходу до більш серйозного аналізу – конституювання, закріплення та структурування повсякденного знання. У свою чергу Йохен Дреєр використовує цю концепцію для більш спеціалізованого аналізу – конституювання владних відносин, а, отже, це є релевантним для нашого власного аналізу політичного домену з використанням феноменологічної методології.

«За допомогою представлених тут роздумів щодо феноменології влади – підсумовує Й. Дреєр - я здійснив спробу надати процесам конституювання влади фундаменту теорії пізнання. При цьому визначальним з феноменологічної перспективи є те, що на противагу усталеним теоріям влади, суб'єктивність індивідуального актора та його свідомість вирішальним чином залучені до процесу вибудови влади. Свобода індивіда, що базується на внутрішній релевантності уможлиблює дистанціювання від нав'язаних примусів об'єктивного світу та дозволяє йому тимчасову, але вирішальну втечу з його габітуса. В цьому сенсі конституювання влади може бути описане лише з огляду і лише у середині діалектики індивіда та суспільства» – робить висновок Дреєр. [Dreher, 2011, S.16]

Хоча нав'язана та внутрішня релевантності є ідеальними типами і не зустрічаються у чистому вигляді, розрізнення цих двох видів тематичної релевантності має особливе значення в контексті феноменологічної точки зору на проблеми політичного в цілому та конституювання владних відносин зокрема, а також того, що ці відносини завжди мають розглядатися у діалектичному взаємозв'язку.

Смислотворчість у царині політичного та релігійного доменів потребує особливого класу людей – «експертів». Смислотворчість в полі політичного та релігійного доменів символічного універсуму потребує цілеспрямованого функціонування відповідної когорти людей. Томас Лукман та Пітер Бергер називають їх «експертами», італійський філософ Антоніо Грамші називав цих людей «генераторами ідей» та «розповсюджувачами». В ширшому сенсі ми говоримо про інтелектуалів, інтелігенцію та представників релігійних культів¹.

Томас Лукман та Пітер Бергер розглядають експертів та їхні функції в руслі своєї концепції легітимації, де вони розрізняють їх на експертів-теоретиків та практиків. Під останніми можна розуміти політичну еліту, яка керується в першу чергу прагматичними мотивами. Вчені вказують на вбудовану конфліктну складову у взаємовідносини цих двох великих груп. В першу чергу через монополію на визначення соціальної реальності. «З появою більш складних форм знання і зростанням господарських надлишків - описують цю ситуацію соціологи - експерти повністю присвячують себе предмету своєї експертизи, який

¹ Ми не можемо тут зробити огляд усіх концепцій інтелігенції, ролі інтелектуалів чи жерців. Згадана нами концепція Томаса Лукмана і Пітера Бергера, а також концепція Антоніо Грамші є в тій чи іншій мірі релевантними для нашого власного аналізу через їхні загальні, соціетальні концепції (своєю чергою в них вже органічно вплетені ці концепції експертів чи інтелігенції).

разом з розвитком концептуальних механізмів може все більше віддалятися від прагматичних потреб повсякденного життя. Експерти з цих витончених систем знання висловлюють претензії на новий статус. Вони виступають не тільки як експерти в тій чи іншій царині соціетального запасу знання, але вимагають всієї повноти повноважень, що поширюються на цей запас знання, у всій його цілісності. Вони виявляються універсальними експертами в буквальному сенсі слова. Це не означає, що вони претендують на всезнання. Швидше, вони претендують на знання кінцевого сенсу того, що всі знають і роблять. Інші люди можуть як і раніше позначати віхами свої особливі сектора реальності, тоді як вони претендують на експертизу щодо кінцевих визначень реальності як такої». [Бергер, Лукман, 1995, с.191]

Разом із тим, експерти не завжди обов'язково входять у серйозні конфлікти із практиками. Їхня головна функція – це легітимація існуючих інституційних утворень та відповідних відносин. Вони безпосередньо відповідають за процеси легітимації, тобто виправдання та пояснення базових смислів символічного універсуму.

Свою чергою Антоніо Грамші розвивав концепцію інтелігенції, як складову частину концепції культурної гегемонії у суспільстві. На його думку, соціальна група лише тоді може включитися в процес боротьби за культурну гегемонію, коли сформує власну інтелігенцію. Ця сформована група інтелігенції дістає в його концепції назву «органічна інтелігенція». Натомість та інтелігенція, як була сформована раніше і яка підтримує існуючу культурну гегемонію, він називає «традиційною інтелігенцією». Між цими видами інтелігенції йде постійна конфронтація. В разі підриву існуючої культурної гегемонії, перед органічною інтелігенцією стає завдання поглинання традиційної інтелігенції. В будь-якому випадку, ця група повинна бути ліквідована чи асимільована, оскільки становить небезпеку для завойованої культурної гегемонії нової групи.

Власне інтелігенцію А. Грамші розбиває на дві категорії: генератори нових ідей і смислів та їх розповсюджувачі. «На найвищу сходинку слід поставити творчих працівників в царині різних наук, філософії, мистецтва і т.д., – говорить мислитель – на найнижчу – скромних «адміністраторів» та розповсюджувачів вже існуючих, традиційних, раніше накопичених інтелектуальних багатств». [Грамши, Тюремные тетради].

Що стосується генераторів смислів, то ці представники інтелігенції досить схожі на тих, кого Т. Лукман та П. Бергер називають «експертами», оскільки мають справу із «чистою» теорією і формуванням найбільш загальних смислів. Їхнє завдання, це забезпечення процесів вертикальної легітимації відповідними базовими смислами, що виправдовують та пояснюють існуючі статусні взаємодії та інституційні утворення, кінцевою метою яких є переведення їх у розряд самозрозумілих.

«Розповсюджувачі» свою чергою здійснюють безпосередню передачу смислів та їхнє закріплення, хоча в цьому процесі і можливі деякі модифікації цих смислів з їхнього боку. Якщо генераторів смислів порівняно небагато і в їхній великій кількості немає потреби, то коли мова йде про «розповсюджувачів», то найважливішим критерієм є їхня кількість.

Звичайно, що слід враховувати історичні обставини, в яких створював свою концепцію Антоніо Грамши. Нині види інтелігенції, серед яких він виділяв генераторів смислів та розповсюджувачів, через революційні зміни у засобах масової комунікації, з необхідністю теж зазнали помітних змін, а інколи їх важко відрізнити один від одного. Так, інтернет-блогери, які мають величезну аудиторію, водночас можуть виконувати функцію і генераторів смислів, і їх розповсюджувачів. Час та легкість, з якою нині можуть розповсюджуватися смисли, є просто вражаючими, у порівнянні із початком ХХ сторіччя.

Разом із тим, функція цих генераторів смислів та розповсюджувачів залишилася незмінною: створення відповідних смислів та їх розповсюдження. Іншими словами, екстерналізація та об'єктивація цих смислів є запорукою здобуття чи утримання культурної гегемонії, до якої прагнуть усі символічні універсуми. Без подібної категорії людей, жоден символічний універсум не може мати своє розповсюдження у суспільстві та здобувати нових носіїв чи утримувати старих.

В контексті ролі експертів та їхньої участі в процесах вертикальної легітимації ми маємо звернутися до концепції нідерландського вченого – Тьона ван Дейка. Його цікавило, як соціальна приналежність журналістів і притаманні їй соціальні знання впливають на відбір та подачу новин для суспільства. Тут треба згадати про концепцію ідеології, запропоновану Т. ван Дейком, а саме визначення ідеології як організованої системи тверджень, відповідно до певної ідеологічної схеми. Серед головних категорій будь-якої ідеології вчений виділяв «членство», яке дає відповідь соціальним акторам на питання, хто вони, хто належить до них; «діяльність» та «цілі» які відповідають на питання, що їм робити, що від них очікують; «цінності» та «норми»; «позиція», яка задає систему координат для соціального актора у відносинах з представниками інших груп, встановлює хто є вищим, хто нижчим, хто є

ворогом; насамкінець, це «ресурси», які є ключовими для соціальної групи. Таким чином, ідеології не лише дають людям мету і відповідають на питання, що їм робити, однак і формують у них групову ідентичність. В цьому контексті, Т. ван Дейк вважає, що аналізувати повідомлення ЗМІ можна лише через призму соціальних знань та ідентифікацій самих журналістів, як членів певних груп.

«Можна зробити висновок, - пише вчений - що репрезентація і відтворення подій-новин журналістами - не такий простий і інертний процес, це скоріше набір конструктивних стратегій, які перебувають під соціальним та ідеологічним контролем. Виробництво повідомлень визначається властивими кожному даному журналісту моделями, що відносяться до подій-новин, — як при безпосередньому спостереженні подій, потенційно здатних стати темою новин, так і такій, що частіше відбувається, процедурі обробки текстів-джерел, присвячених цим подіям. Такі моделі, засновані на певних соціальних репрезентаціях, забарвлені внутрішньої упередженістю; для журналістів провідних видань це будуть репрезентації, характерні для домінуючих груп». [Т. ван Дейк, 2000, с. 150]

Між екстерналізацією відповідних до домінуючого символічного універсуму смислами та їх інтерналізацією суспільством знаходяться медіуми, які об'єктивують ці значення. Однак цей процес аж ніяк не є механічним. Це означає, що трансльовані зверху смисли заломлюються через соціальний суб'єкт (журналістів) і до адресата надходять вже у зміненому вигляді. Адже працівники медіа такі ж члени суспільства, вони мають свої інтерпретативні схеми, інтереси та прагнення. Разом із тим перебувають у тому ж самому символічному універсумі, що й інші¹.

На прикладі журналістів, як групи, ми бачимо цікаву констеляцію: вони є суб'єктами легітимації (беруть участь у вертикальній легітимації) і разом з тим є її об'єктами (як звичайні члени суспільства). Та сама ситуація і з працівниками освіти. Вони також є трансляторами пануючого символічного універсуму і водночас його об'єктами. Легітимація як один з найважливіших процесів, що супроводжує суспільне життя та відповідає за конструювання та реконструювання соціальної реальності, дуже тісно пов'язаний із соціалізацією. Саме через соціалізацію індивід отримує смислові комплекси певного символічного універсуму – інтерпретативну матрицю об'єктивних, інтерсуб'єктивних та суб'єктивних процесів і явищ. Якщо мова йде про пануючий універсум, то перш за все через соціалізацію задаються рамки соціального світу, а головною метою є прийняття суспільного ладу та існуючих статусних відносин як самозрозумілих. Відтак соціальна реальність знову і знову реконструюється, а соціальна система залишається стабільною.

Таким чином, група «експертів» символічного універсуму є дуже численною та різномірною. До «експертів» відносяться багато підгруп, а їхні члени можуть входити до одночасно кількох з них.

Якщо на початкових етапах розвитку суспільства експерти були малочисельною групою, то нині, із подальшою диференціацією та ускладненням суспільства, вона своєю чергою також мають розгалужену та складну структуру. Ми вже зазначали, що умовно їх можна розділити на дві великі групи: на експертів, які безпосередньо продукують смисли та експертів, які розповсюджують та підтримують ці смисли серед суспільства. До першої групи входять ідеологи, релігійні діячі, науковці, філософи. У їхнє завдання входить побудова мета-смислів, які пояснюють та виправдовують для соціального актора існуючі соціальні відносини, а також пропонують йому певну модель світобудови і його місця у ній. Слід підкреслити, що в рамках одного універсуму можуть існувати різні ідеологічні течії, про що ми писали раніше. Повторимо важливу тезу, що ідеологія ні в якому разі не ототожнюється із символічним універсумом, оскільки будучи груповими уявленнями і виразом їхніх інтересів не може автоматично переноситися на все суспільство. Навіть, коли ми говоримо про панівну ідеологію, вона є лише однією (політичною) складовою мета-смислової матриці, яка вбирає у себе безліч смислових систем певним чином інтегрованих та таких, що демонструють емерджентні якості. Тому, особливо за сучасних умов, в групі «експертів» одного символічного універсуму можуть бути присутніми декілька підгруп, які генерують доволі відмінні смисли та, в тому числі, ідеологічні побудови. Відтак визначення «еретичності» тих чи інших ідеологічних конструктів за таких умов стає більш розмитим. Хоча це також стосується не всіх суспільств. В деяких, де символічному універсумові притаманна лише одна панівна ідеологія, суспільний дискурс та вертикальна легітимація є суворо

---

¹ На протипагу звичайним соціальним акторам, які є об'єктами вертикальної легітимації і стикаючись із її смислами у своєму повсякденному житті, потім так чи інакше модифікують їх у своїх Ми-зв'язках, виступаючи таким чином суб'єктами горизонтальної легітимації, експерти або ж генератори та розповсюджувачі смислів виступають активними учасниками вертикальної легітимації і можуть певним чином впливати на неї (щоправда суттєво обмежено).

регульованими, така межа є досить чіткою і все що за неї виходить – підлягає анігіляції чи в кращому випадку символічним прийомом, спрямованим на відповідну корекцію цих смислів. Головне тут наголосити, що сучасні суспільства мають набагато більш складну структуру групи експертів, на відміну від традиційних суспільств, які характеризуються більш авторитарним стилем вертикальної легітимації, що часто включає відкриту цензуру та ідеологічних примус.

Символічний універсум та геополітичні орієнтації. Важливою частиною політичного домену та водночас індикатором дифузії символічних універсумів та їх боротьби є смисли, що відносяться до геополітичних моделей розвитку суспільства. Ця частина політичного домену є інтегральною, оскільки той чи інший вектор розвитку вбирає в себе ті чи інші ціннісні комплекси, нові ідентифікації, моделі політичного устрою – тобто окрім власне політичного домену та його царини смислотворчості тут простежується також зв'язок з ціннісним та історичним доменами. Відтак зміни у настроях суспільства щодо його геополітичних орієнтацій є яскравим показником переважання впливу того чи іншого символічного універсуму. Розколотість суспільства із цього питання, відсутність у ньому переважаючої більшості, є одним (однак не єдиним) з індикаторів, що свідчить про активну фазу боротьби символічних універсумів і відсутність усталеної культурної гегемонії одного з них. Саме такі процеси супроводжували українське суспільство останню чверть століття. Політичні розбіжності в масштабі всієї України тісно пов'язані із геополітичними. Українці протягом двохтисячних років демонстрували геополітичну амбівалентність, адже відносна більшість з них одночасно виступала і за східний, і за західний шляхи інтеграції країни. Крім того, від п'ятої частини до третини українців тривалий час не могли визначитися з цих питань, незважаючи на їхнє активне обговорення в суспільстві¹.

Ця двоїстість, невизначеність щодо зовнішньополітичного вектору розвитку країни серед населення (а не еліт) є результатом боротьби символічних універсумів – «старого» і «нового». Точніше кажучи, це результат заміщення одного універсуму іншим, через що в дискурсі наявні кілька ціннісно-смыслових матриць. Парадоксальність ситуації полягає у тому, що за своєю природою символічний універсум не терпить конкурентів, оскільки претендує на виключність та одноосібний вплив на формування соціальної реальності. Наголосимо: специфіка українських реалій полягає в тому, що один символічний універсум втрапив своє домінуюче становище, тоді як інший ще повністю його не здобув і не витіснив конкурента з публічного поля.

Впродовж двохтисячних років українці були готові приєднаються і до союзу Росії та Білорусі, і до Європейського союзу. При цьому і в першому, і в другому випадку за подібний крок висловлювалася порівняна більшість опитаних².

Настрої українців дуже різко змінилися в результаті активізації боротьби символічних універсумів, яка вилилася у свою крайню форму – фізичне, збройне протистояння. Через рік після подій на Майдані у Києві та продовження війни на Сході країни, геополітичні орієнтації суспільства зазнали значних змін – порівняна більшість (близько п'ятдесяти відсотків) вже однозначно обирали європейський вектор розвитку, а східний – лише тринадцять відсотків. Ці результати є цілком логічними, оскільки, як вже зазначалося у попередніх розділах, збройне протистояння є останнім аргументом і свідчить про слабкість того символічного універсуму, представники якого це протистояння починають.

Адже зміна настроїв на користь західного вектору розвитку сталася в першу чергу внаслідок самовизначення великої частки тих людей, для кого це питання не було актуальним. Своєю чергою актуалізація боротьби символічних універсумів призвела до актуалізації у суспільному дискурсі усіх ключових питань та буквально примусила більшість соціальних акторів визначитися по ним³.

¹ Ілюстрували це не лише абсолютні цифри геополітичних орієнтацій населення України, а й аналіз відповідей представників двох вікових груп – молоді (до 29 років) та старшого покоління (55 років і більше), які соціалізувалися в зовсім різних символічних універсумах. Попри цілком логічні розбіжності у відповідях між цими поколіннями, не можна було однозначно стверджувати, що молодь виступає лише за західний шлях розвитку і відкидає східний. Так само не можна було стверджувати про позицію старшого покоління (дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 2013 рік).

² Хоча треба відмітити, що динаміка ставлення українців до вступу в союз з Росією і Білоруссю за останні 13 років демонструє кілька особливостей. Починаючи з 2002 року і по 2010 рік, кількість прихильників східного вектору зовнішньої політики практично не змінювалася. Винятком став 2005 рік, коли тема Росії, розділення країни на Схід і Захід, була загострена, що, своєю чергою, вплинуло на відповіді. Однак за останні три роки кількість тих, хто позитивно оцінює вступ до союзу Росії та Білорусі, істотно знизилася, а кількість противників цього шляху інтеграції демонструє тенденцію до збільшення.

³ Разом із тим, в деяких регіонах країни геополітичні орієнтації щодо східного вектору залишилися без змін чи посилюлися. Ці настрої відсилають нас до феномену символічних анклавів, про які ми писали раніше і є складовою культурної гегемонії старого символічного універсуму, яка зберіглася на тих територіях поряд із релевантною

При цьому, цікавим було те, що частина політичних сил, які зародилися та знаходяться в системі «нового» символічного універсуму, використовують символи та смисли «старого» символічного універсуму, який хоча і втратив своє домінуюче положення, однак зберігає певний вплив у суспільстві і тому допомагає цим силам вирішувати свої політичні завдання.

Значною частиною цього були акценти необхідності саме на східному векторі розвитку, обґрунтовуючи це не лише раціональними міркуваннями (тісні економічні зв'язки та великий потенціал для їхнього розвитку), а й ірраціональними аргументами: спільна історія, спільні культурні коди, спільна мова, ціннісні орієнтири, тощо. Іншими словами царина геополітичних орієнтацій із необхідністю вбирала в себе інші смислові царини.

Релігійний домен символічного універсуму. Від політичного домену ми переходимо до релігійного. В цьому зв'язку, крім названих вище «експертів», які у свої діяльності цілеспрямовано або опосередковано виконують функції із легітимації існуючого символічного універсуму, ми маємо згадати велику групу, яка також належить до них, однак складає особливий клас «експертів». Ми маємо на увазі представників релігій та культур.

Ці експерти використовують дещо інші смислові та символічні засоби (на чому ми зупинимося трохи нижче) для виправдання та пояснення існуючих соціальних взаємовідносин, тим не менш, в цілому їхня функція повторює функцію описаних раніше експертів. Це одна з головних причин, чому ми відносимо політичний та релігійний домени до одного рівня в ієрархії доменів символічного універсуму. Разом із тим маємо виділити основні особливості цієї групи експертів та усієї символічної та смислової сфери, яку ми відносимо до релігійного домену.

У цьому зв'язку треба згадати про деякі поняття Томаса Лукмана, які він використовував при аналізі релігії, що своєю чергою був тісно пов'язаним і фактично стояв на підґрунті доробку, отриманому під час спільної роботи з Пітером Бергером. Сюди відноситься перш за все фундаментальна теза про соціальну конструйованість реальності, діалектичні відносини між індивідом та суспільством, а також нові поняття та взаємозв'язки між ними, які вчений з необхідністю вводить під час своєї самостійної теоретичної роботи.

Так, у своїй наступній після «Соціального конструювання реальності» великій праці «Невидима релігія», вчений зміщує свою увагу від поняття «символічний універсум» на концепцію «світобудови» (Weltansicht), яка представлена як частина соціально конструйованої, об'єктивованої дійсності, смисловим комплексом, інтерналізованим в процесі соціалізації, що «задає історичні межі, в яких вибудовується ідентичність людських організмів і через яку трансцендується їхня біологічна природа». [Luckmann, 1991, S. 93.]

Томас Лукман визначає однією з важливих характеристик світобудови її передзаданість індивідові, що своєю чергою забезпечує успішний процес інтерналізації ним смислів та зрештою його органічну інтеграцію в існуючу систему. Із цією характеристикою пов'язана функція, яку виконує «світобудова» - ця функція позначена вченим як «елементарна релігійна». Томас Лукман представляє «світобудову» як основоположну та інваріантну соціальну форму релігії, а, отже, як таку, що в тому чи іншому вигляді присутня у будь-якому суспільстві. Через це важко виділити її універсальні смислові конструкти, які б повторювалися у кожному окремому суспільстві, а радше це вона відповідає за упевненість соціальних акторів у значимості існуючого порядку, його комунікативних взірців та самого соціального світу.

Таким чином, це поняття за своїм рівнем загальності та його атрибутивними функціями виступає категорією¹.

Своєю чергою інше поняття, яке використовує Томас Лукман – «священний космос» (Heiliger Kosmos) – демонструє менший об'єм і використовується ним для позначення світобудови, що є соціально об'єктивована у конкретних умовах і виконує функції специфічної та історичної соціальної форми релігії. Фактично «священний космос» задає соціальну систему координат завдяки тому, що Т. Лукман позначає поняттям «релігійні репрезентації» (Religiöse Repräsentationen). Під останніми маються на увазі усі символи, які входять до священного космосу і забезпечують потребу у орієнтації в соціальному світі. Сама ж об'єктивація священного космосу відбувається через три головні аспекти: взірці поведінки, образи та мову.

Після цього короткого огляду можемо визначити чим ця концепція є релевантною для нашого власного аналізу. Такою вона є принаймні з двох основних позицій. Перша полягає у

системою цінностей, дискурсом, ідентифікацією, інтерпретацією історії, ставленням до економічних моделей в суспільстві, тощо.

¹ Цими функціями категорії є методологічна, синтезу знань, евристична та логічна функції.

тому, що поняття «світобудова» та «священний космос» допомагають доповнити вже існуючий аналіз процесів легітимації та ролі релігії в них. Більше того, вони фактично замінюють поняття «символічний універсум» з огляду на проблематику, яка потрапляє у фокус аналізу Томаса Лукмана. Адже, згідно нього, релігія від самого початку свого виникнення, від своїх найбільш елементарних форм виконувала функцію інтеграції соціальних акторів та затвердження існуючих статусних взаємодій, а, отже, і розподілу дефіцитних ресурсів. Відтак, вчений підходить до вже старої теми легітимації та переведення смислів у розряд самозрозумілих під дещо іншим кутом: до вже окресленої концепції легітимації через аналіз проблем соціології релігії Томас Лукман додає поняття «релігійних репрезентацій». «Вірогідність того, – зазначає соціолог - що «логіка» священного космосу більше не вважатиметься самозрозумілою, збільшується в залежності від того, чим більш гетерогенним є соціальний розподіл релігійних репрезентацій». [Luckmann, 1991, S.104]

І це друга позиція аналізу вченого, яка може бути використана у нашому розгляді релігійного домену, як специфічної смислової царини. Релігійні репрезентації можуть вступати і вступають між собою у боротьбу за пояснення та утвердження системи орієнтирів – священного космосу, за право виконувати функцію соціальної форми релігії. Фактично, згідно Томаса Лукмана: «релігійні репрезентації легітимують людську поведінку у всіх соціальних ситуаціях». [Luckmann, 1991, S. 99].

Залучення релігійних репрезентацій, як своєрідної операціоналізації «священного космосу» до процесів легітимації існуючого соціального ладу виводить нас на феномен перетинання функцій політичної та релігійної смислової сфер у суспільному житті. Більше того, це перетинання призводило і до нашого часу призводить до своєрідного суперництва між «експертами» обох смислових царин.

Експерти політичного домену через ідеології (які ми раніше визначили як систему уявлень якоїсь соціальної групи, які описують найбільш вдалу модель соціальних відносин в суспільстві і відповідних їм статусних взаємодій) виконують зокрема функцію по інтеграції соціальних акторів на основі співприналежності до групи-носія цієї ідеології. Важливим тут є це конкретне визначення, адже термін «ідеологія» має занадто широкий спектр дефініцій, а відтак об'єми цього поняття занадто різко контрастують в залежності від автора чи парадигми. Саме тому ми будемо відштовхуватися від цього конкретного визначення, даного нами ще на початку нашого розгляду. Раніше така чітка та, з необхідністю, вузька дефініція дозволило нам зробити важливе розрізнення між поняттями «ідеологія» та «символічний універсум». Нами було продемонстровано, що об'єми та пізнавальні функції цих понять є різними і вони знаходяться у відносинах субординації. Нині ж, така дефініція поняття «ідеологія» дозволить нам прояснити ключову різницю між смисловими системи політичного та релігійного доменів.

В цьому контексті ключовим у визначенні «ідеології», яке ми використовуємо, є те, що ці уявлення про суспільний устрій є уявленнями певної групи, відтак вони відображають її групові інтереси. Вона містить систему тверджень чи ціле вчення, яке на своєму фундаментальному рівні спирається на аргумент про те, що саме така модель є найбільш ефективною, а відтак і раціональною. Однак на певному етапі, із розширенням певних ідеологічних уявлень у суспільстві, із виходом їх за межі тільки однієї групи, ці уявлення із необхідністю набувають характеристик того, про що ми згадували, даючи огляд концепції релігії за Томасом Лукманом та понять, які у ній використовуються – «світобудова» та «священний космос», що задає індивідові соціальну систему координат.

Таким чином, із своєю універсалізацією, своїм поширенням серед членів суспільства, ідеології, як невід'ємна частина політичного домену, все більше перетинається із релігійним доменом і його цариною смислів. В першу чергу мова йде про фундаментальне зміщення від раціонального обґрунтування до ірраціонального базису, до ультимативного аргументування цієї конкретної ідеології як істинно вірної. Таким чином, до початкової аргументації додається принципово нове смислове ядро, що переводить ці групові уявлення у розряд релігійного вчення, як передзадані, оскільки саме вони надають соціальному актору необхідну систему координат у суспільстві і пропонують йому відповідні соціальні взаємодії у ньому. Більше того, вони визначаються як «природні» або «надприродні», в залежності від акценту обґрунтування, що використовується. В будь-якому випадку вони постають як імманентні суспільству і через це не дотримання їх є порушенням «природних» чи «надприродних» законів, а отже усі зусилля повинні бути направлені на повернення до відносин, що відповідають цим правилам.

Ці процеси можна також описати через діаду понять «партикуляризм - універсалізм»: частковість, групова диспозиційність власне ідеологічних переконань доповнюється універсальністю релігійних смислів. Користуючись термінологією Т. Лукмана, ідеологія починає вибудовувати та пропонувати індивідові своєрідний «священний космос». Однак в

більшості випадків мова йде про «природність», а не «надприродність» пропонованого устрою.

Своєрідний синтез політичного та релігійного домену складають релігійні ідеології, які інтегрують у собі смисли та функції обох доменів. Релігійні ідеології, як і релігійні системи в цілому, у своїй кінцевій аргументації відсилають до «надприродних» сутностей. Разом із тим вони можуть виникати в особливих умовах, коли представники певної релігії чи конфесії зазнають у тій чи іншій мірі утисків в межах свого суспільства. За таких умов ми маємо інтеграційну силу релігії, яка об'єднує її носіїв, пропонуючи їм спільний «священний космос», а, відтак, і спільну «світобудову». Ця релігійна система має усі ознаки універсальності. Більше того, вона може об'єднувати людей і за межами цієї конкретної групи чи цього конкретного суспільства. Водночас, коли ми говоримо про релігійну ідеологію, ми говоримо про релігійну систему до якої додаються смисли, в яких концентровані конкретні групові інтереси представників релігії чи конфесії. Такий синтез аподиктично відбувається через те, що представники цієї релігії чи конфесії через ті чи інші причини, у цих конкретно-історичних обставинах, в межах конкретного суспільства зазнають утисків. Відповіддю на такий стан справ є спроба цієї релігійної спільноти реалізувати та захистити свої групові інтереси через вихід у поле політичних відносин, що неможливо без формулювання відповідних смислів, які відносяться до політичного домену¹.

Важливо при цьому підкреслити, що виникнення релігійних ідеологій не обов'язково має своїм підґрунтям виключно утиски певної релігійної спільноти. Так, у випадку релігійного фундаменталізму, ми говоримо про релігійну ідеологію, яка зароджується в межах найбільш розповсюдженої в суспільстві релігії чи конфесії, а, отже, не зазнає жодних переслідувань чи обмежень в рамках даного суспільства. Тим не менш, у випадку релігійного фундаменталізму ми маємо поєднання смислів релігійного домену та політичного доменів і в цілому вихід цих смислів у різні сфери соціального життя.

Заключення. Головним завданням нашого аналізу було прояснення ситуації поєднання, взаємопроникнення смислів обох доменів та близькість цих двох смислових царин. Це пояснює схожість функцій, які в суспільстві виконують ці смислові системи, та факт деякого суперництва між «експертами» цих систем, більше того, саму наявність та диференціацію цих «експертів».

На рівні буденності, смислотворчість у цій царині, яка відбувається безпосередньо в межах Ми-зв'язків соціальних акторів, виливається у формі повсякденних міфологій. Під останнім ми розуміємо царину смислів, до якої відноситься фольклор - забобони, прикмети, приказки, народна мудрість, тощо. Сутнісна особливість цієї царини смислотворчості полягає у тому, що вони створюються та розповсюджуються не, так би мовити, «професійними» експертами, до яких можна віднести вже згаданих нами генераторів смислів та їхніх розповсюджувачів. Вони формуються, побутують і відтворюються у просторі повсякденності соціальних груп. Відтак, вони розповсюджуються не в першу чергу завдяки процесам вертикальної легітимації, а завдяки та процесам горизонтальної легітимації – в ході безпосередніх повсякденних інтеракцій між акторами. Саме через це контролювати ці повсякденні міфології дуже важко навіть у тоталітарних та авторитарних суспільствах, де процеси вертикальної легітимації перебувають під жорстким впливом цензури та ідеології. Через відкритість та варіативність повсякденних інтеракцій саме повсякденні міфології стають одними з перших смислотворчих царин, у яких відбуваються процеси дифузії символічних універсумів та їхньої боротьби: альтернативні конструкти потрапляють у комунікативні практики домінуючого символічного універсуму та своєю чергою модифікуються у ньому.

Література

1. Бурдые П. Социология социального пространства / Пер. с франц.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. — М. : Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. — 288 с.
2. Грамши А. Тюремные тетради. Избранное. — Режим доступа: socialistica.lenin.ru/txt/g/gramshi_1.html.

---

¹ Тут можна згадати про символічні анклавні, жителі яких можуть бути представниками іншої релігії чи конфесії, ніж решта суспільства і для збереження або навіть розширення своїх територіально-символічних меж, а також за певних умов (наявність власних альтернативних інститутів та «експертів»), можуть формулювати свої ідеологічні системи та вводити їх в царину політичних смислів. Це може відбуватися як на локальному рівні, так і на регіональному і навіть у соціальному масштабі. Відтак, відстоювання своїх релігійних поглядів (як частини свого альтернативного символічного універсуму) може стати причиною формулювання групою синтезу релігійних та політичних смислів.

3. Ван Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация. - Б.: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. — 308 с.
4. Berger P. L. The Sacred Canopy: Elements of Sociological Religion. – Garden City: Anchor Books, 1969. – 229 p.
5. Berger P. L. A Rumor of Angels: Modern Society and the Rediscovering of the Supernatural. – Garden City: Doubleday&Company Inc., 1969. – 129 p.
6. Berger P. L. The Social Reality of Religion. – Harmondsworth: Penguin Books, 1973. – 235 p.
7. Berger P. L. The desecularization of the world: resurgent religion and world politics. – Washington: Ethics and Public Policy Center, 1999. – 135 p.
8. van Dijk T.A. Ideology. A Multidisciplinary Approach. SAGE Publications: London, Thousand Oaks, New Delhi, 1998, 365 p.
9. Dreher J. Phänomenologie der Macht // Vortrag Goethe Institut Porto Alegre, Brasilien, 11. April 2011, 18 S.
10. Luckmann Th. Kultur und Kommunikation // Kultur und Gesellschaft. Hrsg. Max Haller, Hans-Joachim Hoffmann-Nowotny, Wolfgang Zapf, Campus Verlag: Frankfurt, New York, 1989, ss. 33-45.
11. Luckmann Th. The Sociology of Language. The Bob-Merrill Company: Indianapolis, 1975, 78 p.
12. Luckmann Th. Unsichtbare Religion. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991. – 191 s.
13. Mannheim K. Ideology and utopia London: Routledge, 1991, 318 p.